

Zijn onze concepten misschien te vaag?

Reflecties op de kerngedachten
'levensbeschouwing', 'levensvragen' en 'zin'

TACO VISSER

De concepten 'levensbeschouwing', 'levensvragen' en 'zin' zijn voor veel vakdocenten waarschijnlijk kerngedachten in ons vak. Velen vinden het ook aantrekkelijke concepten, omdat ze voor alle mensen (dus alle leerlingen) zouden gelden. Dat zou ook de relevantie van ons vak vergroten. Waar een vak 'godsdienst' of 'religie' een vak van veel outsiders zou zijn, zou 'levensbeschouwing' van allemaal insiders zijn. Maar heeft iedereen een levensbeschouwing? Hebben alle mensen levensvragen? Doet iedereen aan zin? Dat hangt er vanaf hoe je die concepten definieert. In dit artikel reflecteer ik op essayistische wijze op 'levensbeschouwing', 'levensvragen' en 'zin', vanuit de vraag of we deze concepten niet te vaag definiëren. Moet dat niet scherper, zeker in een 'kerncurriculum'?

Markus Davidsen geeft in zijn artikel (zie pag. 58) aan dat er misschien wel duizend definities van religie zijn. Hij gaat de uitdaging aan om ze allemaal onder te brengen in twee definitiescholen: religie als ultieme zingeving en religie als communicatie met bovennatuurlijke wezens.

In die eerste school zouden veel definities van het concept 'levensbeschouwing' passen. Zeker wanneer we de definitie van 'worldview' volgen, een Engelstalig concept dat verwant is (niet identiek) aan het Nederlandse 'levensbeschouwing'. Zie de definitie die Jacomijn van der Kooij in dit nummer geeft: "Het concept 'worldview' gaat over een visie op het leven die zowel religieus als seculier kan zijn, waar existentiële vragen of noties deel van uitmaken en die een georganiseerde of een persoonlijke conceptie heeft." (pag. 67)

Levensbeschouwing past als concept minder goed in de tweede definitieschool van religie. Behalve als je 'religie' laat 'koloniseren' door 'levensbeschouwing' en religie als 'religieuze levensbeschouwing' onderbrengt onder 'levensbeschouwing'. Davidsen beschrijft echter overtuigend dat religie in deze definitieschool juist over handelen en communiceren gaat en niet over denken en beschouwen.

Totaalconcept met veel(omvattende) definities

Het concept 'levensbeschouwing' draagt toch volgens velen de belofte in zich van totaalconcept. Het zou voor alle mensen gelden en dus voor alle leerlingen. Maar als we nauwkeuriger kijken naar definities van 'levensbeschouwing', dan valt op dat deze hetzij zeer veelomvattend kunnen zijn, of juist deelaspecten benadrukken, dat ze in beide gevallen niet per se voor iedereen gelden. Ik heb door de jaren heen bijvoorbeeld deze definities verzameld:

- "Het geheel aan impliciete en expliciete overtuigingen, opvattingen en beelden aangaande de mens en de wereld, waardoor alledaagse verschijnselen worden verklaard en betekenis krijgen. Daardoor krijgt het leven een structuur en wordt een basis gelegd voor de samenleving." (De Schepper, 2004)
- "Een geheel van inzichten, waarden en ervaringen, dat veelal in verhalende vorm vastgehouden wordt, en dat in kenmerkende rituelen en leefvormen tot uitdrukking komt." (Van den Berg e.a., 2007)
- "Een visie, gebaseerd op inzichten, moraliteit/deugden en gevoelens, op wat waardevol en waar is en wat niet waardevol of waar is." (Vroom, 1988, en lezing)
- "Het complex van normen, idealen en eschatologische verwachtingen in het licht waarvan iemand zijn levenshouding richt en beoordeelt." (Brümmer, 1989)
- "Ieder mens doet aan zingeving, ontwikkelt bewust of onbewust een dynamiek voor zijn bestaan. Wanneer deze dynamiek als een finaliteit geïnterpreteerd wordt met een herkomst en een doel, is er sprake van levensbeschouwing. Een dergelijke beschouwing kan expliciet religieus, maar zeker ook profaan ingevuld worden." (Roebben, 2017)
- "Waar mensen contact onderhouden met wat zich voor hen aandient als de fundamentele aspecten van hun bestaan, en wat de vanzelfsprekendheid verstoort." (Borgman, lezing)

Beknopte analyse van de definities

Als lezer pik je jouw favoriet er wel uit. Maar als je ze allemaal analyseert, dan zie je dat de eerste definities meer voortkomen uit bekende religiedefinities en toepasbaar zijn op georganiseerde levensbeschouwingen, terwijl de latere meer filosofisch en theologisch van aard zijn en meer gelden voor een persoonlijke levensbeschouwing. Verder zie je dat ze ook bepaalde aspecten van mens-zijn benadrukken, zoals *denken* (idealen, opvattingen, overtuigingen), *voelen* (waarden, gemeenschap, rituelen), *willen* (geweten, moraliteit, verwachtingen) en *doen* (levenshouding, leefvormen, aan zingeving doen). Maar zijn in 'levensbeschouwing' niet al deze aspecten nodig?

Kortom: de diverse definities van levensbeschouwing benadrukken soms deel- aspecten of zijn soms te veelomvattend - “impliciete en expliciete” en “bewust en onbewust”, ja dat is dus alles -, dat we nog geen duidelijkheid hebben wat het concept ‘levensbeschouwing’ inhoudt. Wim Mathijssen hield, in lijn met Van der Kooij, het mogelijk daarom voor leerlingen simpelweg op: “Het geheel van mijn antwoorden op de levensvragen.” (uit: LIA)

Het levensbeschouwelijke karakter inhoudelijk bepalen

Toch wil ik onszelf de vraag stellen: leren we leerlingen voldoende precies wat ‘levensbeschouwing’ is? Als een (persoonlijke) levensbeschouwing bijvoorbeeld een kijk op het leven is, zoals we vaak in de les zeggen, wat typeert dan die kijk op het leven, dat hij levensbeschouwelijk van karakter is?

Bert Roebben spreekt niet voor niets in zijn definitie dat levensbeschouwing over ‘finaliteit’ gaat, waar wij in Nederland het hebben over ‘uiteindelijke zin’, te onderscheiden van andere soorten van zin als ‘alledaagse zin’. De inhoudelijke bepaling van ‘zin’ door ‘uiteindelijk’ levert echter kortsluiting op met het idee dat iedereen een levensbeschouwing heeft. Want wie alleen bezig is met alledaagse zin en de uiteindelijke zinvragen (ook impliciet) onbeantwoord laat, heeft zowel conceptueel als praktisch gezien geen levensbeschouwing. Zelfs wie antwoordt met: “Er is geen zin in het leven”, heeft in dat opzicht geen levensbeschouwing. Dit is immers het ontkennen of op zijn minst parkeren van het hebben van en het leven naar een levensbeschouwing, gebaseerd op finaliteit.

Het concept ‘levensbeschouwing’ is niet alleen een ‘kijk’ of ‘visie’ op het leven, maar het is ook nodig om te bepalen wat het inhoudelijke karakter (daarvan) is.

Waar ik met deze gedachtelijn naartoe wil, is dat het concept ‘levensbeschouwing’ niet alleen een ‘kijk’ of ‘visie’ op het leven is, hetzij georganiseerd of persoonlijk, hetzij religieus of seculier, en ook niet alleen door levensvragen wordt gekenmerkt, maar dat het ook nodig is om te bepalen wat het inhoudelijke karakter is van concepten als ‘levensbeschouwing’ en ‘levensvragen’. Anders is elke mening over het leven of elk antwoord op een levensvraag ‘per definitie’ een levensbeschouwing.

Vanuit dit inzicht heb ik zelf ook geworsteld met een definitie. In mijn poging probeer ik het karakter van levensbeschouwing te vatten in de woorden ‘zin van het leven’ (= uiteindelijke zin) en ‘het goede leven’ (= ethiek): “Levensbeschouwing is een ‘kijk op het leven’, gebaseerd op ideeën over en ervaringen met de zin van het leven en het goede leven, waarmee mensen, persoonlijk en in groepen, instituties en/of tradities, hun leven richten en vormgeven. Een levensbeschou-

ving is zowel gericht op het denken als op het totale ervaren van mensen: hun verlangens, gevoelens, overtuigingen, houdingen, verhalen, verbeeldingen, rituelen, leefwijzen, relaties, twijfels, vragen enzovoorts.”

Levensvragen

Bij Van der Kooij en Mathijssen viel het concept ‘levensvragen’ al, de tweede kerngedachte waar ik hieronder nader op inga. Ook hier zijn diverse opvattingen over in het vak.

De methode *Standpunt* beschrijft, gebaseerd op het denken van oud-lerarenop-leider Henri Rijkse, levensvragen in zes categorieën. Dit zijn vragen over: 1) wat belangrijk is, 2) de mens, 3) de omgang met elkaar, 4) de tijd, 5) de natuur en 6) lijden en dood. Deze categorieën bepalen levensvragen dus *inhoudelijk*. Ook Henk Vroom (1988) werkt met inhoudelijke categorieën. Levensvragen gaan bij hem over: 1) (on)eindigheid, begrensdheid, 2) verantwoordelijkheid, vrijheid, schuld en falen, 3) het goede, geluk, vrede, zin, welzijn en welvaart, 4) het ontvangen van inzicht en 5) kwaad en lijden. Als je beide lijstjes analyseert, zou je kunnen zeggen dat Rijkse levensvragen meer algemeen filosofisch duidt en Vroom meer existentieel en godsdienstfilosofisch. Zou hun katholieke en protestantse achtergrond een rol hebben gespeeld?

*Zelf zou ik levensvragen definiëren als vragen
aan het leven. Of je draait de adressant om: zijn
levensvragen niet vragen die het leven aan jou stelt?*

Welke categorieën je ook volgt, wat ‘levensvragen’ zijn, is dus ook complex. We hebben dit soort inhoudelijke lijstjes nodig om ze te verduidelijken. Je wilt geen onscherp concept. Dit gebeurt echter wel, wanneer we leerlingen leren dat levensvragen vragen zijn over het leven en om een open en persoonlijk antwoord vragen. We omschrijven levensvragen dan alleen maar formeel. Inhoudelijk gaat zo’n omschrijving ook op voor meningsuiting.

Nogmaals: wat is een levensvraag? Het helpt niet om te zeggen dat dit een vraag over het leven is. Alle vragen gaan impliciet over het leven... met een knipog naar de levensbeschouwingsdefinities. Zelf zou ik levensvragen definiëren als vragen *aan* het leven. Je beeldt je dan het leven (kosmos, God zo je wilt) in als gesprekspartner, waaraan je vragen stelt. Of, met dank aan Thom Geurts, je draait de adressant om: zijn levensvragen niet vragen die het leven aan jou stelt?

Kortom: door scherp te definiëren wordt ook dit concept inhoudelijk duidelijker. Nadeel is wel weer dat niet alle mensen ‘per definitie’ levensvragen stellen. Ook wie om zich heen kijkt, ziet dat niet iedereen vragen aan het leven stelt, noch zich laat bevragen.

Typologie van zin

Mogelijk helpt het laatste concept ons verder. Is dat geen menselijke constante? Alle mensen doen toch aan zin(geving) en betekenisgeving, of 'hermeneutiseren', zoals het in de vakliteratuur heet.

Maar ook hier is nauwkeurigheid geboden. Als je al kunt stellen dat alle mensen aan betekenisgeving doen, dan is het net als bij 'levensbeschouwing' en 'levensvragen' nog de vraag of 'betekenis' gelijk is aan 'zin'. En is zin altijd levensbeschouwelijk van karakter? Kortom: wat is hier de conceptuele uitdaging?

Eerder zagen we al dat we in ons vak onderscheid maken in typen zingeving, zoals alledaagse en uiteindelijke zingeving, waarbij dat laatste een levensbeschouwelijk karakter heeft. In een wijsgerige studie maakt godsdienstfilosoof Wessel Stoker (2003) een vergelijkbaar onderscheid. Hij spreekt over 'kleine zin', dat een alledaags en immanent karakter heeft, waarmee mensen zichzelf betekenisvolle doelen stellen in het leven, en over 'grote zin', dat een existentieel en transcendent karakter heeft, waarmee mensen de grote zinvragen aangaan. Ook godsdienstpedagoog Albert Ploeger (1993) onderscheidt typen zin(geving). Hij noemt er zes, die ik verdeel in vier typen: 1) onbewuste motieven/emoties en levensdoelen als zingevingsbron, 2) levensbeschouwing als immanente levensoriëntatie, 3) levensbeschouwing die religieus bepaald is en 4) levensbeschouwing die godsdienstig of door een godsopvatting bepaald is. Ten slotte kom ik nog zo'n indeling tegen in een WRR-rapport uit 2006. De auteurs delen op basis van onderzoek van Motivaction de Nederlanders qua zingeving in vier groepen in (met percentages): 1) 'gelovigen' (25% christen, 3% andere godsdiensten, zoals islam), 2) 'ongebonden spirituelen' (26%), 3) mensen met humanistische waarden (28%) en 4) 'nihilisten', mensen die qua zingeving noch religieus noch humanistisch zijn (18%).

'Nihilisten' focussen op 'zin maken', 'mensen met humanistische waarden' op 'zin geven', 'ongebonden spirituelen' op 'zin zoeken' en 'gelovigen' op 'zin ontvangen'.

Grammatica van zin

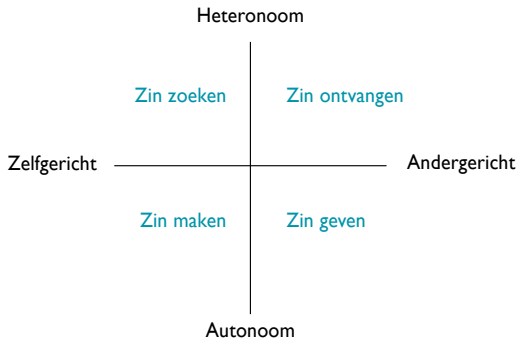
Een definitie van 'zin'(geving) geven is complex. Alleen al de indeling in vier typologieën toont aan dat zin niet zo maar onder één noemer te scharen is. Wel wil ik mijn essay eindigen met - mede op basis van de vier typologieën - een aanzet geven voor wat ik een 'grammatica van zin' noem.

Figuur 1 (p.76) visualiseert deze grammatica door middel van twee assen - de verticale loopt van autonomie (zelfbepalend, immanent) naar heteronomie (jezelf overstijgend, transcendent) en de horizontale van zelfgericht naar andergericht (mens, natuur, wereld, kosmos) -, en vier wijzen van omgaan met zin:

1. Zin maken (autonoom en zelfgericht, zoals doelen stellen voor jouw leven).

2. Zin geven (autonoom en andergericht, zoals werken aan een duurzame wereld).
3. Zin zoeken (heteronoom en zelfgericht, zoals spiritueel inzicht zoeken).
4. Zin ontvangen (heteronoom en andergericht, zoals het toevallen van genade).

U ziet het denk ik zelf al: de vier dimensies van de grammatica van zin vallen samen met de vier typen zingeving uit het WRR-rapport. Zogenaemde 'nihilisten' focussen qua zingeving op 'zin maken', 'mensen met humanistische waarden' op 'zin geven', 'ongebonden spirituelen' op 'zin zoeken' en 'gelovigen' op 'zin ontvangen'. Idealiter raakt echter iedereen alle zindimensies van het leven aan. Tot slot: valt deze grammatica te leren? Ja, daarvoor is onze mooie vakdidactiek bedoeld. Het is prachtig dat er binnenkort een vakdidactisch handboek komt!

Figuur 1. Grammatica van zin.

Literatuur

- Berg, B. van den, Steenis, A. van & Valk, J. de (2007). *Geloof je het zelf?! Levensbeschouwelijk leren in het primair onderwijs*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Brümmer, V. (1989). *Wijsgerige begripsanalyse*. Kampen: Uitgeverij Kok.
- Donk, W.B.H.J. van de, Jonkers, A.P., Kronjee, G.J. & Plum R.J.J.M. (red.) (WRR) (2006). *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Ploeger, A.K. (1993). *Inleiding in de godsdienstpedagogiek*. Kampen: uitgeverij Kok.
- Roebben, B. (2017). *Inclusieve godsdienstpedagogiek. Grondlijnen voor levensbeschouwelijke vorming*. Leuven: Uitgeverij Acco.
- Schepper, J. de (2004). *Levensbeschouwing ontwikkelen. Didactiek voor godsdienst/levensbeschouwing in het primair onderwijs*. Amersfoort: Kwintessens.
- Stoker, W. (1993). *Is vragen naar zin vragen naar God? Een godsdienstwijsgerige studie over godsdienstige zingeving in haar verhouding tot seculiere zingeving*. Zoetermeer: Meinema.
- Vroom, H.M. (1988). *Religies en de Waarheid*. Kampen: Uitgeverij Kok.